

ב"ז קדר

הממלכות הפראנקיות
של ירושלים ועכו

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

7	מבוא: על פראנקים וצלכנים, על ממלכות ירושלים ועכו
שער ראשון: סקירות	
17	1. ממלכת ירושלים בתיאורו של מבקר מאירופה
27	2. ממלכת עכו: מאפיינים עיקריים
שער שני: אירועים, אנשים, תפיסות	
	3. תקנות ועידת שכם, 1120: למקורות חוקיה המוקדמים ביותר של ממלכת ירושלים
43	
71	4. ז'ראר מנצרת: נזירים מתבודדים במזרח הפראנקי
83	5. הנזירים המתבודדים במזרח הפראנקי – מבט שני
92	6. הפטריארך ארקליוס: להגנתה של אישיות מושמצת
114	7. פליאן מאיפלין, מנהיג בירושלים לעת תבוסה
	8. תוכניתו של המלך ריצ'ארד לב־הארי לקראת קרב ארסוף/ ארסור, 1191
130	
145	9. החזית השנייה של מסע הצלב הרביעי, 1204
	10. רשימת נוסעים של אונייה צלבנית, 1250: על פשוטי עם במסע הצלב השביעי
166	
	11. מסע צלב וג'האד מבעד לעיני האויב: על התפיסה ההרדית של מוטיבציות
178	
	12. חקר "המרחבים המקודשים המשותפים" במזרח הים התיכון הביניימי: מקום מפגש אפשרי בין היסטוריונים לאנתרופולוגים
187	

שער שלישי: שאילה בין-תרבותית

- 209 13. כללים לזיהויה של שאילה בין-תרבותית: הצעה
(המאמר נכתב במשותף עם פרופ' סיריל אסלנוב)
- 218 14. בתי מרחץ פראנקיים
- 238 15. השימוש בנייר במזרח הפראנקי
- 251 16. הבימארסטאן של ירושלים הפאטמית וה־Hospitale של ירושלים
הפראנקית
- 256 17. ה־Hospitale בירושלים (1180 לערך) בעיני מבקר אלמוני
- 266 18. נס האש הקדושה, מראשית הופעתו עד לאיסור האפיפיורי
בשנת 1238

שער רביעי: חקר מקומות

- 277 19. על פיתוחה המוזר של שיטה חדשה: תיארוך מלט פראנקי
באמצעות פחמן-14
- 286 20. תרומתם של תצלומי אוויר לחקר התקופה הפראנקית
(המאמר נכתב במשותף עם פרופ' רוני אלנבלום ז"ל)
- 295 21. שרידים טמפלאריים במסגד אל-אקצא
- 324 22. חומותיה החיצוניות של עכו הפראנקית
- 353 23. החומה החיצונית של יפו הפראנקית
- 359 24. רמלה הפראנקית לאור עדותם של תצלומי אוויר מימי מלחמת
העולם הראשונה
- 370 רשימת הקיצורים
- 374 מקום פרסומם הקודם של המאמרים
- 378 מפתח

מבוא: על פראנקים וצלבנים, על ממלכות ירושלים ועכו

בכרך המונח לפניכם מכונסים 24 מחקרים בתולדות הממלכות הפראנקיות של ירושלים (1099-1187) ושל עכו (1191-1291), שפרסמתי בין השנים 1972 ו-2023. אכן, ממלכות אלו, ומסעי הצלב שהולידו אותן, היו מוקד מרכזי של עבודתי, לצד מחקרים בהיסטוריה השוואתית, עולמית ומקומית, ניצול סדרות של תצלומי אוויר כמקורות היסטוריים, פלישות אחדות לתולדות המאה העשרים, ועוד. כפי שהסברתי במבוא לכרך קודם בסדרה זאת, עיסוק בנושאים שונים ורחוקים זה מזה לא רק מרחיב את הדעת, אלא גם מאפשר לעתים לפתור בעיה בתחום אחד דווקא עקב העיסוק בתחום שונה לחלוטין.¹

שתי הבחנות שמשמשות אותי כמחקריי בתחום הנדון בכרך זה מחייבות הסבר. ההבחנה הראשונה היא בין צלבנים לפראנקים.

כמחקרים רבים משמש שם התואר "צלבני" בצורה בעייתית, כאשר "מצודות צלבניות", "ערים צלבניות", "מוסדות צלבניים", "מטבעות צלבניים", "אמנות צלבנית" וכך הלאה מופיעים פעם אחר פעם בכותרות ספרים ופרקים.² אבל כמצודות

1 ב"ז קדר, מחקרים בהיסטוריה עולמית, בקורות היהודים וארץ-ישראל, אסופות יז (ירושלים, 2018), עמ' 11-23.

2 המונח "אמנות צלבנית" נטבע ב-1963 על ידי היסטוריון מוביל של תולדות האמנות, שידיעותיו בקורות מסעי הצלב היו מוגבלות: ראו: Kurt Weitzmann, "Thirteenth Century Crusader Icons on Mount Sinai," *Art Bulletin* 45 (1963), 182 (עמוד אחד קודם לכן הוא קובע: "אחרי נפילת ירושלים ב-1244 הייתה עכו לבירתה החדשה של הממלכה הצלבנית המצומקת"). על השימוש במונח "מדינות צלבניות", ראו את עמדותיהם המנוגדות של Christopher MacEvitt, "What was Crusader about the Crusader States?" *Al-Masāq* 30 (2018), 317-330; Andrew D. Buck, "Settlement, Identity and Memory in the Latin East: An Examination of the Term 'Crusader States'," *English Historical Review* 135 (2020), 271-302. להצעה לזנוח

ובערים האמורות לא ישבו צלבנים, ולא הם שעיצבו את המוסדות, המטבעות או יצירות האמנות. צלבנים היו נוצרים אירופים שנדרו לצאת למסע לשחרור והגנת ירושלים וארץ הקודש; הצלב שעל בגדיהם שימש סימן מוחשי לנדרם; באופן טיפוסי הם שהו במזרח תקופה קצרה. אחרי כיבוש ירושלים ב-1099 התיישבו צלבנים מעטים במזרח, אבל רובם שבו מערבה. למעטים שנותרו הצטרפו אחר כך אירופים שבחרו להגר לשטחים שנכבשו זה מקרוב, והם וצאצאיהם נודעו כפראנקים. משמע, התופעה הפראנקית מהווה רכיב מהותי בתולדות מסעי הצלב, אבל הפראנקים עצמם לא היו צלבנים. הוכחה לכך מצויה, למשל, בדברי ז'אק מוויטרי, בישוף עכו, המספר שערב מסע הצלב החמישי (1217-1221) הוא נתן את סימן הצלב לתושבים הפראנקים של עכו, צור וביירות, כשהוא דוחק בהם להכין כלי נשק להגנתה של ארץ הקודש.³

אמת: המונח "צלבן" על נגזרותיו הומצא על ידי היסטוריונים; הוא לא היה קיים במאה השתים-עשרה. כמו כן, יוצאי אירופה שהתיישבו במזרח לא היו ידועים אך ורק כ"פראנקים": הם נקראו גם "לטינים", "ירושלמים", ועוד.⁴ יתר על כן, המוסלמים ושאר המקומיים כינו את הפראנקים, את הצלבנים ואת כל אנשי המערב גם יחד בשם "אל-אֶפְרַנְגִּי" [=פראנקים, בערבית]. ואולם, אוצר המילים של היסטוריון אל לו לשקף בצורה עיוורת את מונחי התקופה בה הוא עוסק; על אוצר זה לתרום בראש ובראשונה לבחינתה העניינית של המציאות הנחקרת. אימוץ המונחים "צלבנים" ו"פראנקים" מסב את תשומת הלב להבדל בין שתי קבוצות נבדלות של אירופים שבאו מזרחה: לוחמים שהגיעו למשך זמן קצר, ומתיישבים של קבע. שתי הקבוצות לא היו מסוגרות זו כנגד זו: צלבנים יכלו להישאר במזרח ולהתוסף על האוכלוסייה הפראנקית, ופראנקים יכלו ליטול את נדר הצלב. שתי הקבוצות החזיקו בנצרות בגרסתה הרומאית-קתולית, והיו שותפות לערכים בסיסיים. ואף על פי כן היו אלו שתי ישויות נבדלות, שמתחים הולכים ומחריפים התגלעו ביניהן מאז מסע הצלב השני (1147-1149) והלאה.

את המונח Crusader Latinity ולדבר תחת זאת על Levantine Latinity, ראו: Julian Yolles, *Making the East Latin. The Latin literature of the Levant in the Era of the Crusades* (Washington, DC, 2022), 3-4

3 "Lettres de Jacques de Vitry," Ep. 2, in *Serta Mediaevalia*, ed. Robert B.C. Huygens, CCCM 171 (Turnhout, 2000), 568-569, 571, 573

4 ראו: Timo Kirschberger, *Erster Kreuzzug und Ethnogenese* (Göttingen, 2015), 75-102; Alan V. Murray, "Ethnic Identity in the Crusader States: The Frankish Race and the Settlement of Outremer," in *Concepts of National Identity in the Middle Ages*, ed. Simon Forde, Lesley Johnson & Alan V. Murray (Leeds, 1995), 59-73 ירושלים בין השנים 1168 ו-1187 מציג את הפראנקים כמי ש"נכון יותר לכנותם לטינים": כלומר, הכינוי הרגיל הוא פראנקים, אך המבקר סבור שעדיף לכנותם לטינים. ראו פרק 1 בכרך זה.

ההבחנה השנייה היא בין ממלכת ירושלים לממלכת עכו. שתי ישויות אלו שונות היו מבחינת גודלו של השטח עליו חלשו ומבחינת הרכבן הדמוגרפי ומשטרן הפנימי, ומקוריותה של ממלכת ירושלים בתחום התרבותי פינתה בממלכת עכו מקום לתלות באירופה. וכמובן שאי-שליטתה של ממלכת עכו, במשך רוב ימי קיומה, בעיר ירושלים ומקומותיה הקדושים, הקנתה לה מעמד שונה מזה של קודמתה.

גם כאן המינוח אינו בן התקופה. ממלכת עכו כונתה פעמים רבות "ממלכת ירושלים" בימים ההם, ועל כן יש היסטוריונים בני זמננו (ואף אני הייתי ביניהם בעבר) המדברים על "ממלכת ירושלים הראשונה" ו"ממלכת ירושלים השנייה". היום אני מעדיף את המינוח המבליט את העובדה שבזמן הממלכה השנייה לא הייתה ירושלים בידיים נוצריות אלא בשנים 1229-1244 בלבד (וגם במשך פרק זמן זה היה אל-חרם אל-שריף / הר הבית בידי המוסלמים), ועכו הייתה בירתה.⁵

השער הראשון בכרך זה מציג שתי סקירות כלליות. במרכז של הראשונה בהן עומד תרגום עברי של תיאור ממלכת ירושלים, שמבקר אלמוני מאירופה חיבר בלטינית אי-אז בין השנים 1168 ל-1187. ב-1998 הודרתי את הטקסט הלטיני של התיאור על סמך כתב-יד מן המחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה אשר שמור בספרייה הבריטית, והקדמתי לו דיון מפורט על גלגוליו הנפתלים של הטקסט מאז פרסומו הראשון בדפוס ב-1717, כשאורכו האמיתי אינו ברור לעוסקים בו וכשבמקרים רבים אין עוסקים אלה מודעים לעבודות קודמיהם. החלטתי שלא להביא כאן דיון מפורט זה, והמעוניינים בו ימצאוהו במקורו האנגלי של הפרק.⁶ הסקירה הכללית השנייה מציגה את מאפייניה העיקריים של ממלכת עכו.

השער השני כולל עשרה פרקים (מס' 3-12) שעוסקים בצורה מפורטת יותר בשורה של אירועים, אנשים ותפיסות. אציגם בקצרה, ובכמה מקרים אספר כיצד הגעתי לתגליות הנדונות בהם. בדרך כלל אין היסטוריונים משיחים על נושא זה בהוראתם ובכתיבתם, ואילו אני סבור שראוי לעשות כן, ולהצביע בדרך זאת בפני פרחי ההיסטוריונים של היום על האופנים בהם עשוי אדם לפתח את יכולתו להגיע לתגליות.

פרק מס' 3 עוסק בתקנותיה של ועידת שכם משנת 1120, המהוות את מעשה החקיקה המוקדם ביותר של ממלכת ירושלים שהגיע לידנו. היסטוריונים דנו בתקנות אלו לפי הופעתם ב-1776 באוסף הנודע של החלטות הוועידות הכנסייתיות אשר פורסמו על ידי Giovanni Domenico Mansi וממשיכיו. והנה, כאשר באחד מביקוריי בספריית הוותיקן ביקשתי לראות, ללא סיבה מיוחדת, את כתב יד Vat. lat. 1345 מן

5 ראוי להזכיר שסטיבן רנסימן, בטרילוגיה הידועה שלו מן השנים 1951-1954, נתן לכרך השני את הכותרת *The Kingdom of Jerusalem*, ולשלישי – *The Kingdom of Acre*. ראו: Runciman, *History*

6 BZ Kedar, "The Tractatus de locis et statu sancte terre ierosolimitane," in *The Crusades and their Sources: Essays presented to Bernard Hamilton*, ed. John France and William G. Zajac (Aldershot, 1998), 111-119, repr. in Kedar, *Franks, Muslims*, Study II

המאה השתיים-עשרה – שהיה שייך פעם לכנסיית צידון ושהינו היחיד אשר מביא את הטקסט של תקנות ועידת שכם – התברר לי להפתעתי הגמורה שהעתקת הטקסט אשר מופיעה באוסף Mansi פגומה במספר ניכר של מקומות, ושהטקסט המופיע בכתב היד מייטר לפחות דיון אחד בספרות המחקרית. בערך באותו זמן, גם כן ללא סיבה מיוחדת, ביקשתי לראות בספרייה הלאומית בפריז ציור של עכו מסוף המאה השבע-עשרה, שהועתק ונדון פעמים רבות בספרות המחקרית – ולתדהמתי התברר לי שההעתקות מביאות רק כשליש מן הציור, כאשר שני השלישים הנותרים מראים שעכו של המאה השלוש-עשרה השתרעה מזרחה עד כמעט למה שידוע היום כתל נפוליון. הסקתי משתי התרחשויות אלה שראוי להתייחס בספקנות למהדורות מודפסות, וכל אימת שאפשר, יש להגיע אל כתב היד המקורי – ולצפות להפתעות. כך נהגתי בשיטתיות בהמשך הנתיבה שלי, מוכן תמיד להיתקל בקצה זנבה של תגלית. מאוחר יותר התברר לי שלואי פֶסְטֹר, שרשם לזכותו תגליות הרבה, הגיע לתובנה זו זמן רב לפניי, כשהציע מעין מתכון לעשיית תגליות. בהרצאה ב־1854 הוא העיר כבדרך אגב (ההערה מופיעה בדפוס בין סוגריים) ש"ההזדמנות המקרית נוטה חסד רק לבני האדם המתכוננים לה"⁷. כלומר, עלינו להיות מוכנים תמיד לכך שתגלית כלשהי אורבת מעבר לפינה, ואם נחנך את עצמנו לצפות לה, סביר שנזהה אותה עם הופעתה, ואילו מי שאינם מחנכים עצמם כך ימשיכו בדרכם בלי להבחין בה.

כשבחנתי את תקנות שכם כהופעתן בכתב היד, התברר לי שחלק מן העונשים המוטלים בהן זהים לאלה שהוטלו בכיזנטיון, ולכן החלטתי להשוות את התקנות עם אוספי חוק ביזנטיים. התברר – כמפורט בפרק – שבמקרים רבים מושפעות התקנות לא רק מסעיפי חקיקה ביזנטית אלא אפילו מן הסדר שהסעיפים מופיעים בו.

פרקים מס' 4 ו-5 עוסקים בניזירים מתבודדים פראנקים, תופעה שהיה ידוע עליה אך מעט. כשעשיתי ב־1981 את צעדיי הראשונים בחקר התרבות בממלכות ירושלים ועכו, ואני בשבתון בפרינסטון, ועיינתי בספר היחיד העוסק בנושא זה, הלוא הוא ספרו של הנס פֶרוּץ משנת 1883, הופתעתי לקרוא שידועים כותרי יצירותיו של הבישוף ז'ראר מְלֵאדִיקָה (=לטקיה), אך אין לנו כל מושג על תוכנם ואופיים של הכתבים עצמם.⁸ הסתקרנתי, כי בכל הספרות על מסעי הצלב וממלכות ירושלים ועכו לא נתקלתי בכותרים אלה. פרוץ הפנה בהערותו לכרך 13 של ה־*Histoire littéraire de la France*, וכשהגעתי אליו התברר לי שהוא לא קרא בו, וזאת משום שמובאים בו כמה ציטוטים מכתבי ז'ראר, אשר לקוחים מתוך כרך של "כותבי המאות" (*Centuriatores*) הפרוטסטנטים של מגֶבּוּרֶג, שהופיע ב־1569 בבאזל. בכרך זה מצאתי, מפוזרים

7 “(par hasard, direz-vous peut-être, mais souvenez-vous que dans les champs d’observation le hasard ne favorise que les esprit préparés).” *Oeuvres de Pasteur*, ed. Louis Pasteur

Vallery-Radot, 7 vols. (Paris, 1922–1939), 7:131

Hans Prutz, *Kulturgeschichte der Kreuzzüge* (Berlin, 1883), 453 8